

Idill Nedecen

(Mikszáth olvasása közben)

Érdeklődéssel olvastam *Ruffy Péter* közelmúltban megjelent könyvét. *A késon született embert*, ki hosszú időn át tartósítva magában *Mikszáth* Beszterce ostromának olvasmányélményét, utána járt a regénybeli főhős *Pongrácz István* nyomának.

Nem mintha a „bolond gróf” története annak idején, 1894-ben a mű születésének évében nem keltette volna fel az érdeklődést a „XIX. századi oligarcha” iránt, de *Ruffy Péter* könyve a korabeli Mikszáth-olvasókénál sokkal mélyebb, összetettebb, már a Pongrácz-nemzetség utóéletét is számba vevő elemzésnek veti alá a Pongrácz-jelenséget. Amennyire lehetséges, belülről próbálja ezt a világot megérteni, s itt segítségére jönnek azok a Pongrácz-utódok, akik ilyen-olyan szálakon ugyanannak a hétszáz éves lombozatnak a levelei, amelyhez a regény főalakja is tartozott.

Hosszú az út Nedecre. A Mikszáth-regény helyszínét keresve *Ruffy* két Nedecen is jár. Az egyik Nedec a ma Lengyelország területén levő *Niedzica*, a valamikori Szepes vármegyének a Dunajec partján fekvő kisközsége. Először idevissza a nyomolvasó író útja, hiszen a megbízható adatairól ismert *Pallas Nagy lexikon* egyedül erről a helységről ad leírást a Nedec címző alatt, s mert a Beszterce ostromának 1957-ben megjelent kritikai kiadása is arról számol be, hogy a Pongráczok ősi fészke „a Dunajec vize mellett fekszik”. Még metszetet is találunk a könyvben a Dunajec partján emelkedő nedeci várról. Persze, a lengyelországi helyszínen járva, hamar kiderül, hogy az igazi nedeci vár mégiscsak a Vág partján, a valamikori Trencsén vármegye zsolnai járásában található, s így leli meg az író hosszas keresgélés után a valódi nedeci várat, pontosabban annak néhány, még szét nem hordott követ.

De más okból is fontos még ez a vár. A mikszáthi életműben meghatározó jelentőséggel – épp Nedec várának megjelentetésével – bukkan fel az az idilltípus, melynek szerkezetbeli szerepe a mű mondanivalójának egyik legfontosabb komponense is egyben.

Az idillnek arról a fajtájáról van szó, ahol a történet jelentős része egy társadalmi behatároltságtól független térben és időben pereg, ahol az író olyan helyzetet, létállapotot teremt, mely hiányzik a külvilágból, s így alkalmas arra, hogy minősítse is azt. Az idillnek ez a zárt térben jelentkező típusa mindig a kiismerhetetlen, s ebből fakadóan, idegen és nyomasztó közeg ellenében születik meg, s a biztonságérzetet és a helyes értékrend-harmónia megteremthetőségének hitét mélyíti el a hősökben. Ennek az idilltípusnak első markáns jelentkezési formáival *Jókai* kiegyezéskori, honi kapitalizmussal foglalkozó regényeiben találkozhatunk. Mind a *Fekete gyémántok*, mind *Az arany ember* arra a kérdésre keresi a választ, hogy lehet-e az idegen érdekeltségű iparvállalatok szomszédságában nemzeti kapitalista fejlődést álmodni. A *Fekete gyémántok* véghangja bizakodó: Berend Iván tárnája – ez az idealizált mikro-társadalom, ahol munkás és munkaadó eszményi érdekszövetségben él, ez a

különvilágú idill – győzedelmeskedik Kaulman Félix részvénytársasága felett. A társadalmi és történelmi fejlődés hozza magával, hogy később ugyanez az idilltípus, az „aranyemberben”, már távol a társadalmi folyamatoktól, egy Duna-ági szigeten jelenik meg újra, helyváltozásával érzékeltetve azt az illúzióvesztést, amely a nemességben a nemzeti kapitalizmus megvalósulási esélyeivel kapcsolatban jelentkezett.

Már a korabeli kritikát is erősen foglalkoztatta a regény főhősenek, Pongrácz Istvánnak személye. Mi az ő szerepe a regényben? Ki ő tulajdonképpen? A legtöbb kritika, tanulmány elfogadta a külön ember történetét, s az egész műben nem is látott mást, mint a mesét, mely egyaránt szól gyerekeknek és felnőtteknek. Végül is mi Pongrácz? Különc? Magyar Don Quijote? Egyszerű bolond? A félf feudális magyar társadalom szimbóluma? A magasabb erkölcsiséggel ítélkező ember?

Kezdetben, mint hóbortos, különködésre hajlamos ember, jelenik meg előttünk Pongrácz gróf. Az ősök cselekedetei, a nagy múltú család történetének csodálatos legendái elkápráztatják a késői utódot.

„Olyan ez a családi történelem, mint egy mélységes tó. Aki belenéz, aki belemereeng, ha nincs erős feje, megszédül. És István grófnak nem volt erős feje és nagyon belenezett.”

A XIX. század végén a nedeci várban Pongrácz gróf életre kelti a régmúlt idők világát. Parasztainak használatául szétosztja földjeit, rétjeit, s azok ennek fejében kötelesek részt venni a nagyúr várjátékaiban. Kürtszóra minden kapás megjelenik a várudvaron, átvedlenek katonákká, s már kezdődik is a háborúsdí.

Úgy tűnik, Pongrácz ugyanannak az eltűnőben levő oligarchavilágnak tagja, amelyről a kor másik regényírója, *Justh Zsigmond* rajzolt érzékletes képet a *Fuimus*ban. Az ő regényében figyelhetjük csak meg igazán, hogy a nedeci várúr kuriózumnak ható környezete a maga nemében egyáltalán nem volt egyedülálló, hogy a felvidéki udvarházak a Pongrácz „kastélyához” hasonló meglepetéseket tartogattak. Pongrácz váruradsi rögeszméjének tápláló forrása saját környezete, az a félf feudális maradványokkal terhelt társadalom, mely nemcsak az ő szűkebb pátriájára, de az egész országra jellemző volt.

Ennek ellenére – úgy gondoljuk – mégsem fogadhatjuk el azt a kínálkozó, de leegyszerűsítő magyarázatot, mely szerint Pongrácz az anakronisztikus társadalom legrepresentatívabb képviselője a regényben. Pongrácz figuráján és történetén keresztül, Mikszáth mást akart elmondani.

A történelmi osztályt ugyanis nemcsak a nedeci várúr képviseli a műben, hanem mellette a Behenczyek is. Ők azok, akik helyzetükből adódóan, már csak külsőségeikben élik múltjukat. A múlt, a nagy patriótaemlékek példaadó eszméisége az ő számukra semmit nem jelent. Korruptak és gátlástalanok. Velük szemben áll Pongrácz, aki nemcsak külsőségeiben, de a megszállott emberek torz ambíciójával tartalmában is kísérletet tesz a régi évszázadok s a régi erkölcs felélesztésére.

Az ősök szellemében cselekszik valahányszor, valamiben döntenie kell. Az udvarába került Apolka a Trnowszy-fivérek kezében csak játék vagyoni helyzetük fitogtatására. Pongrácznál kapja meg „haditúszként” igazi értékét.

Amikor arról vitatkoznak, hogy emberséges cselekedet-e egy bolond kezébe adni a lányt, a budetini parancsnok ezt mondja Pongráczról: „Ha a Szent Erzsébet kötényébe esne, jobb helyen akkor se lenne. Tudod, milyen István; erkölcsben szigorú, lélekben tiszta. Ételben, italban nem lát nála szükségét, nevelteti, még férjhez is adja.”

Pongráczról azt írja Mikszáth egy helyen: „...Undorodott némelykor az embe-
rektől, a mostaniaktól, az élőkől. Szíve ott volt a régiéknél...”

Miben voltak különbek a régiek a mostaniaknál, mi hiányozhatott az élők-
ből, ami miatt Pongrácz hátat fordított nekik?

Az *Új Zrínyiaszban*, ahol a szembesítés élők és régiek között örökös kísé-
rője a történeteknek, megtaláljuk a feleletet. A „mostani” emberekről írja
Mikszáth: „...Mert itt a forma uralkodik, a forma és mindig csak a forma. A
lényeg semmi, hanem a forma szent. A mostani emberek olyan lovagok, mint
amilyen madaraknak a kitömött madarak... Ha szépen áll a csőrük, a tolla-
zatuk, bát tökéletesek, az nem tesz semmit, hogy a belsejükben kóc van és
nem vér, azért ők a forma szerint kifogástalanok.”

Bizonyára ez a felismerés hajtotta Pongráczot a „családi történelem mély-
séges tavához.”

A Beszterce ostromá-nak és a rá két évre megjelenő Új Zrínyiasznak a leg-
mélyebb, legsúlyosabb mondanivalója az embernek az eszmékhez való viszony-
nya. Pongrácz és Zrínyi legfőbb erénye, hogygy őszintén és következetesen hisz-
nek valamiben, lényegtelen, hogy az a valami most itt egy anakronisztikus idea
(Pongrácznál); vagy egy szükségszerű anakronizmus (Zrínyinél); a hangsúly a
viszonyon van.

Mennyire más Behency és Pongrácz viszonya az ősohöz! Az egyik a leg-
első kínálkozó alkalommal túlad évszázados múltjuk megmaradt darabján – a
harangon –, a másik szenvedélyes megszállottsággal csügg a családi történelmen.

Pongrácz alakjában ott vannak azok a nemesi erények, melyeket Mikszáth
már nem talált meg korának embereiben. S a legkeserűbb igazsága a műnek,
hogy ezek az erények, amelyeket Mikszáth annyira szeretett volna viszontlátni
saját nemzedékében, már csak egy félbolond Pongrácz Istvánban öltenek tes-
tet.

A *Nemzetes uraimék* című Mikszáth-regény egy sora így szól: „A mai gent-
ry nem a régi nemes többé, de legalább abból való.” Az író életművében
kulcsjelentőségű az a mondat. Sosem tudott könyörtelenül leszámolni ezzel az
osztállyal. Mégis, ha kritizálta, s pályája utolsó harmadában ezt tette – két-
féle módon állította pellengérré. Vagy a Tóth Mihály-féle polgár erkölcsi fel-
sőbbrendűségét hirdette a Nosztyak világával szemben, vagy a régi nemes alak-
ját állította szembe – a ma dzsentrijével. A Beszterce ostromá-ban ez utóbbi
történik.

Tisza Kálmán minden bújtatott igyekezete ellenére sem sikerülhetett a
dzsentri anyagi restaurálása. A történelem más folyamatokat diktált a hazai
fejlődésben. Mikszáth látta a dzsentri hibáit, s azzal is tisztában volt, hogy ke-
rékkötője a honi polgárosodásnak. Elítélte erkölcsüket, szenvedett a „történel-
mi osztály” moráljától. Pongrácz történetében nem egy elmekörtáni esetről
akart beszámolni, hanem az erkölcsében a hagyományos értékekhez igazodó em-
bert akarta még egyszer felmutatni. Pongrácz paradox nagysága éppen abban
rejlik, hogy erkölcsősége, lelki tisztasága egy ósdi vár bűvöletében és csak ott
tudott megvalósulni.

Az *Arany ember* Timár Mihályától – annak magánéleti válságán túl – a
kapitalizmus számító, az emberi bajok iránt részvétlen világa idegenítette el
a komáromi otthont. Pongrácz előtt az okok annyira konkrétan nem jelennek
meg; ő csak annyit érez, hogy a mai dzsentri nem a régi nemes többé. El-
sősorban osztálya morális sorvadásán szűri le a megváltozott világ etikáját. S
mivel nem találja magát otthon kora valóságában, kiépíti maga körül a lelki-

ségének megfelelő környezetet. Olyan idillt teremt a nedeci vár falain belül, melyben maradéktalanul feloldódik.

A nedeci vár középkori idillje a regény szerkezetében hasonló helyet foglal el, mint a Jókai-idillrajzok a *Fekete gyémántok*ban és *Az arany ember*ben. Saját törvényei révén ez az idill is alkalmas lesz arra, hogy ítéletet mondjon a társadalom felett.

Ennek a hermetikusan zárt világnak értékrendjét, minden bolondériája ellenére, egy lélekben tiszta, erkölcsben szigorú ember szándéka alakította ki. S Mikszáth, mikor Pongráczról beszél, hajlik arra, hogy a szándékot részesítse előnyben. S annak abnormalis megvalósulását csupán a mese regényszerű elemként kezelje. Ennek az elnéző szemléletnek az az eredménye, hogy a „pong-rácsi világ”, a középkori idill több pontján felette áll a valóságnak.

Ennek a világnak megvannak a maga jól követhető erkölcsi szabályai, s ezek mindig magasabb értékűek, mint a Nedec falait körülvevő környezet viselkedése.

Mindezek ellenére a Pongrácz-jelenség mégis a legnagyobb anakronizmus, s Mikszáth tudja ezt. A nedeci idill is azért roppan össze a regény végén, mert alapvetően egy nem természetes, életidegen létállapotot összegzett. Pongrácz saját kora elől a négyszáz évvel korábbi történelem kulisszáihoz menekül. *Az ilyen mérvű időből-kiesettség már nem állja ki a megmaradás próbáját.*

Ezen a ponton különbözik a Jókai-regények idilljeitől a mikszáthi mű. A társadalom periferiáján, vagy azon túl megjelenő idill a Jókai-regényekben a jövő útjait tapogatta. S ha mai szemmel egyértelműen utópisztikusnak ítéljük a Berend Iván-féle tárna idilljét, akkor 1870-ben, Jókai számára egyáltalán nem volt az. A nedeci vár idillje már cleve kudarcra ítélt. Egy időben és térben meghatározott társadalmi konstellációból kezdetlegesbe visszalépni történelmi-etlen, illuzórikus.

Felmerül a kérdés: vajon, az idill megsemmisülése a *Beszterce ostromában* a társadalmi kérdések illúziótlan szemléletére utal?

Mikszáth pályája vége felé haladva, egyre inkább visszariad az úri közélet-től. *Tisza István* lapját, az *Újságot* ugyan még ellátja cikkeivel (főmunkatárs a lapnál), de hamarosan eltávolodik a párt vezérértől, annak nyíltan erőszakos politikája miatt. *Feszty Árpádné* visszaemlékezéseiben megrázó hitelű portrét rajzol a kiábrándult Mikszáthról. Egy késő éjszakába nyúló vacsorai beszélgetésről számol be, melyen Mikszáth is részt vett. A társaság nagy része szét-széledt, csak az író és néhány művészbarátja ül az asztal mellett.

„Mikszáth percről percre elgondolkozóbbá, komolyabbá lett. Az előbb még nevető és nevetető zónások egyre élesebbek, gúnyosabbak, szinte marók lettek. Elkezdett beszélni. Először azokról, akiknek üres széke s pohara, még ott állott, azután tovább a monarchiában szereplő összes alakokról – fel egészen a Habsburg dinasztiáig. Az orvos kíváncsiságával, tudásszomjával boncolt, erőnyeiket és bibáikat a legnagyobb precízióval állapítva meg. Látta mind-egyiknek a hivatását. Elmondta mindegyiknek mit kellene csinálni. És (jogva-cogva hallgattuk) kifejtette, okfejtette, hogyan, miért rohan a maga tragikus vesztébe ez az ország. Jósolt mindent, ami bekövetkezett, mindent. Habsburg-ház összeomlását, háborút, nemzetiségek lázadását és a legrettenetesebbet: a belső összeroppanást. Éles tollal, miniatűr pontossággal.”

Mikszáth társadalomszemléletének alakulása megragadható idillhez való viszonyában is. Első regényei még romantikus idilli színezetű, mesészerű történetek. *A lobinai fű* (1885), *A két koldusdiák* (1885), *A beszélő köntös* (1889)

a magyar irodalom legszebb meséi közé tartoznak. Később találkozunk csak az idillnek azzal a típusával, ahol az óhajtott létállapot már csak egy bizonyos helyre összpontosul, ahol a vágyott, a kívánt harmónia egy zárt, különletű világban valósul meg. S ezekkel a reményeivel Mikszáth már gyökeresen mást üzen, mint korábbi műveiben. A vágyott, a kívánt harmóniát kéri számon korától, attól az osztálytól, amelyhez kötődött, s mely nem adta meg, nem tudta megadni egy konfliktusmentes nemzeti élet lehetőségeit.

Az öreg Ungár lányának és a hozományvadász dzsentrifíú esetének megírására ketten is vállalkoznak a magyar irodalomban: Mikszáth Kálmán és *Ady Endre*. *Időben és szemléletben eltérő pályájuk ebben az írói-emberi tettben találkozik egyetlen alkalomra*. Ady leleplező cikket ír az esetről, Mikszáth ugyanilyen leleplező regényt, a *Nosztyt*. Itt, ebben a regényben, Tóth Mihály mintagazdaságában jelenik meg utoljára a Nosztyak világával szembesülő, afelett bírálatot mondó különletű idill típusa, hogy aztán megsemmisülve a regény végén végleg eltűnjön az életműből.

Utolsó éveiben, távol a parlamenti harcok színhelyétől, kis, Nógrád megyei birtokára, Horpácsra húzódik vissza Mikszáth. Saját regényének, a *Különös házasság* Buttler Jánosának útját választotta ő is; kimenekítette magát a világból.

